

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXV

WARSZAWA 2017

NR 3

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)
Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)
Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN *emeritus*)
Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN *emeritus*), Jarosław Dumanowski (UMK),
Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze),
Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW *emeritus*),
Jerzy Kowalczyk (ISz PAN *emeritus*),
Jerzy Kruppé (IA UW *emeritus*), Raimo Pullat (Tallinn University *emeritus*),
Wojciech Szymański (IAE PAN *emeritus*), Andrzej Wyrobisz (IHS UW *emeritus*)

Adres Redakcji:
„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121
Adres strony internetowej: www.iaepan.edu.pl
(zakładka: Wydawnictwa → Kwartalnik Historii Kultury Materialnej)
e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl
tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:
Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105
e-mail: director@iaepan.edu.pl
tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2016:

Jerzy Kruppé (Uniwersytet Warszawski)
Marta Młynarska-Kaletyn (IAE PAN)
Maria Nietyksza (Uniwersytet Warszawski)
Patrycja Prządka-Giersz (Uniwersytet Warszawski)
Piotr Taracha (Uniwersytet Warszawski)
Jerzy Urwanowicz (Uniwersytet w Białymstoku)

Skład i łamanie:
Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:
Partner Poligrafia sp. z o.o.
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 13,5. Papier offset 80 g.
Oddano do składania w sierpniu 2017 r., druk ukończono
w październiku 2017 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

M i r o s ł a w M a r c i n k o w s k i, Wyroby fajansowe z manufaktur w Królewcu (koniec XVII–początek XIX w.)	295
J o a n n a D ą b a l, Angielskie fajanse dekorowane motywem wierzby (<i>Willow pattern</i>) w świetle badań archeologicznych w Gdańsku	309
A n d r z e j K o w a l c z y k, Znaleźiska nowożytnych naczyń kamionkowych z badań wykopaliskowych z terenu Polski	319
E w e l i n a W i ę c e k, Butelki kamionkowe znalezione na terenie Apteki Królewskiej w Warszawie	331
A l e k s a n d r a L i s, Zasób źródeł archeologicznych dla studiów nad garncarstwem nowożytnym na Mazowszu	343
N a t a l i a R u d y k a, Kołty jako element sztuki jubilerskiej dawnej Rusi. Stan i perspektywy badań	353
M a g d a l e n a B i s, Nowożytne naczynia szklane znalezione w Warszawie — możliwości i ograniczenia badań	371
E l ź b i e t a M a z u r, Warszawa przełomu XIX i XX wieku we wspomnieniach pań z kręgu zamożnej inteligencji — Jadwigi Waydel-Dmochowskiej i Stefanii Podhorskiej-Okolów	397

RECENZJE

<i>Partizipitive Erinnerungsräume. Dialogische Wissensbildung in Museen und Ausstellungen</i> , red. Felix Ackermann, Anna Boroffka, Gregor H. Lersch — Camilla Badstübner-Kizik, Edmund Kizik	407
Piotr Plisiecki, <i>Młyny wodne w województwie lubelskim (do schyłku XVI wieku)</i> — Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Tomasz Związek	410
Marian Surdacki, <i>Opieka społeczna w Polsce do końca XVIII wieku</i> — Tadeusz Srogosz	420
Maciej Trzeciecki, <i>Ceramika płocka między XI a XIX wiekiem. Studium archeologiczne</i> — Dariusz Poliński	423

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

Mariusz Lubczyński, <i>Szlachta powiatu ksiąskiego za ostatnich Jagiellonów. Struktura majątkowa</i> — Piotr Kardys	431
Daria Bręczewska-Kulesza, Agnieszka Wysocka, <i>Sielanka bydgoska „dzielnica ogród”</i> — Elżbieta Mazur	433

KRONIKA NAUKOWA

Mazowieckie Spotkania Archeologiczne. Spotkanie 3 — „Archeologia i historia żydowskiego Mazowsza”, Warszawa, 21 marca 2017 r. — K a l i n a S k ó r a 435

Ewelina Więcek

Butelki kamionkowe znalezione na terenie Apteki Królewskiej w Warszawie

Omawiany zbiór butelek kamionkowych pochodzi z badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na terenie Placu Zamkowego w Warszawie, na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku, przez Muzeum Historyczne m.st. Warszawy (dziś Muzeum Warszawy), w którym obecnie przechowywane są zabytki z tych badań¹. Prace związane były z planowanym obniżeniem powierzchni placu, a dały archeologom niepowtarzalną okazję do przebadania tego terenu. Plac Zamkowy jest strefą szczególną — usytuowany pomiędzy Zamkiem Królewskim a Starą Warszawą, tworzył pomost pomiędzy miastem lokacyjnym a siedzibą dworu książęcego. W trakcie badań odsłonięto relikty zabudowy Placu Zamkowego, w tym kamienice rodziny Bochenkowiczów, Sambergerów, Płochockich, Bramę Krakowską z mostem i fosą oraz pozostałości Apteki Królewskiej. W trakcie prac eksploracyjnych tego ostatniego obiektu wyodrębniono dziewięć pomieszczeń na poziomie piwnic oraz odkryto pozostałości dwóch latryn — drewnianej i murowanej.

Na podstawie Inwentarza Zamku sporządzonego w 1769 roku² zrekonstruowano wygląd owej apteki. Podjęli się tego zadania Ryta Kozłowska oraz Andrzej Nowakowski, wykorzystując również plan H. Szpilowskiego z 1809 r.³

Podczas prac na terenie Apteki Królewskiej w Warszawie znaleziono łącznie około 5000 znalezisk ruchomych, w tym 20 całych lub prawie kompletnych butli kamionkowych oraz 135 fragmentów butli i innych wyrobów kamionkowych. Najwięcej zabytków (wszystkich kategorii, w tym także butelek kamionkowych) odnaleziono w latrynie oznaczonej jako II oraz w pomieszczeniu 2 apteki. Pomieszczenie to interpretowano jako laboratorium⁴, opierając się na funkcji wnętrz zajmujących parter budynku, określonych we wzmiankowanym inwentarzu. W rzeczywistości zaś odsłonięto pomieszczenia znajdujące się na niższej kondygnacji. Laboratorium w piwnicy jest więc raczej wizją pracowni alchemicznej. Piwnice bez wątpienia były idealnym miejscem do przechowywania surowców przeznaczonych do produkcji leków, gotowych preparatów leczniczych i półproduktów, zwłaszcza tych, których nie można było narażać na działanie promieni słonecznych, np. wód mineralnych⁵.

Przy opracowaniu butelek kamionkowych posłużyłam się typologią stworzoną przez Bernda Brinkmanna, opublikowaną w 1984 r.⁶ Podstawowe wskaźniki klasyfikacji oparł on na formach

¹ Obecnie trwają prace nad przygotowaniem publikacji kompleksowo omawiającej owe badania oraz pozyskane wówczas zabytki. Wydanie poświęconej temu książki planowane jest zimą 2017/2018 roku.

² K. Wenda, *Apteka na Zamku Warszawskim i aptekarze królewscy*, Warszawa 1917, s. 5.

³ R. Kozłowska, A. Nowakowski, *Szkoła apteczna z badań archeologicznych Apteki Królewskiej w Warszawie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia”, t. XII, „Archeologia Szkoła”, 2, 1987, s. 124.

⁴ Tamże, s. 136.

⁵ W. Roeske, *Polskie Apteki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 90.

⁶ B. Brinkmann, *Der Mineralwasserversand in Steinzeugflaschen. I. Typologie der Mineralwasserflaschen*, „Der Mineralbrunnen”, 1984, s. 96–103.

korpusu naczyń, kształtach szyjek, obecności lub braku ucha, a także kilku innych cechach. Typologia ta dotyczy butelek po wodach mineralnych, przeważających w badanym zbiorze. Analizowane zabytki podzieliłam na cztery grupy, a następnie przyporządkowałam je do poszczególnych typów wyróżnionych przez wymienionego badacza.

Pierwsza grupa, stanowiąca dużą część zbioru, to butelki o znacznych rozmiarach (nr inwentarza: 184–186, 188, 661/MHW/Dz.A./ZW), ich wysokość waha się między 330 a 370 mm (ryc. 1:1–6). W kształcie są kwadratowe, lekko baniaste. Całych egzemplarzy tego typu znaleziono lub zrekonstruowano pięć sztuk. Ich powierzchnia przeważnie jest niepolewana lub polewana fragmentarycznie. Mają one masywne, krótkie szyjki, o wzmocnionym, mocno wychylonym na zewnątrz wylewie. Szyjki są gwintowane wewnątrz. Zachowały się również przeznaczone do nich masywne gwintowane, kamionkowe korki, które noszą ślady odcinania na powierzchni (ryc. 1:1, 3, 5). Na dnach butelek nie ma śladów odcinania, a jedynie nierówności, być może po podsypce. Ścianki naczyń noszą ślady toczenia w postaci tzw. bruzd (niem. *Knochenzug*)⁷. Żadna z tego typu butelek nie miała sygnatury pozwalającej identyfikować z całą pewnością jej pochodzenie i zawartość. Mogły one służyć do przewożenia i przechowywania wód mineralnych, ale bardziej prawdopodobne, że były opakowaniami po różnych roztworach i odczynnikach chemicznych, stosowanych przy wyrobie leków⁸. Typologicznie butelki te najbardziej przypominają późną formę typu J z drugiej połowy XVIII w.⁹ Kompletnie egzemplarze zostały znalezione w zasympisku pomieszczenia 2 oraz w znajdującej się poniżej warstwie spalenizny.

Do drugiej grupy, nielicznie reprezentowanej, zaliczyłam butelki jajowate, wysokości do ok. 300 mm, z lekko wyodrębnionymi czterema ściankami, zaznaczonymi najwyraźniej w partii środkowej naczyń (2 egzemplarze, nr inwentarza: 183 i 189/MHW/Dz.A./ZW) (ryc. 1:7). Charakteryzują się krótką, mocno wychyloną na zewnątrz szyjką, z płaskim, pogrubionym wylewem i wałkiem poniżej, brakiem ucha oraz dnem płaskim. Pokrywa je polewa niejednolita, brunatno-zielona, a w drugim przypadku jasnozielona. Druga z tych butelek miała niemal na całej powierzchni (oprócz szyjki) linie dookólne tworzące żeberkowanie, na dnie zaś ślady po odcinaniu naczyń od koła. Obydwie butelki miały delikatne bruzdy na powierzchni, powstałe podczas toczenia na kole. Nie miały oznakowań w postaci stempli lub plomb.

Te butelki również można przyporządkować do późnego typu J, datowanego na drugą połowę XVIII w. Sądzę, że także stanowiły opakowania na rozmaite preparaty. Oba egzemplarze znaleziono w pomieszczeniu 2 apteki, na poziomie spągu zasympiska oraz stropu warstwy spalenizny.

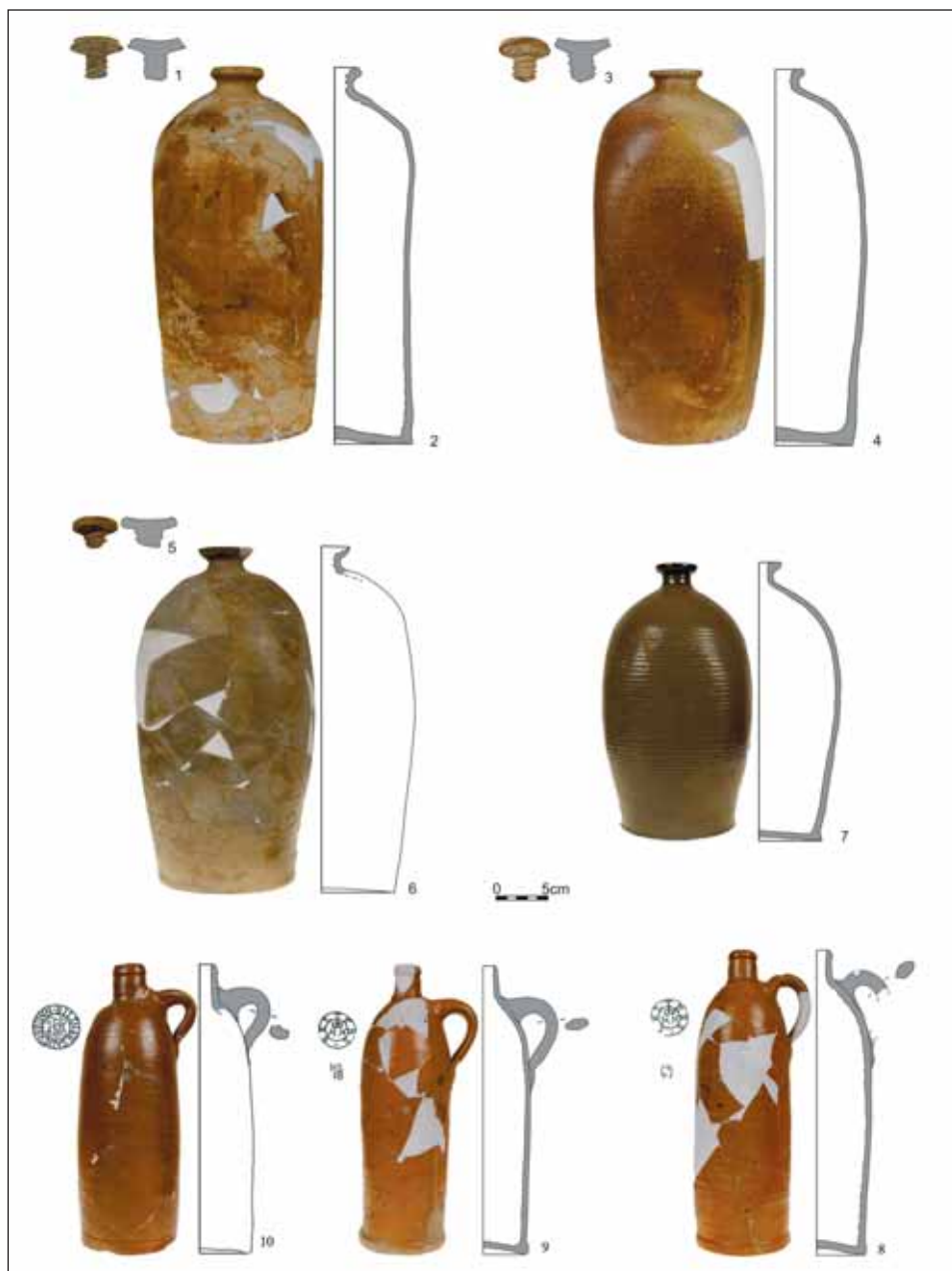
Trzecią, liczną grupę, stanowiły butelki po wodzie mineralnej, tzw. selterskiej (ryc. 1:8–9). W badanym zbiorze wydzielono i zrekonstruowano cztery takie butelki (nr inwentarza: 180–182, 282, 662/MHW/Dz.A./ZW), znaleziono również wiele większych i mniejszych fragmentów takich naczyń. Butelki te mają kształt cylindryczny, ze zwężającym się łagodnie korpusem, przechodzącym w lekko lejkową szyjkę z szerokim wylewem i wałkiem przy załomie. Przy dnie korpus poszerzony jest listwą. Dna są lekko wklęsłe, ze śladami odcinania. Ucho walcowate, ma ślady wyciągania. Na powierzchni jednej z butelek (nr inw. 182/MHW/Dz.A./ZW) widoczny jest odcisk palca garncarza, ślad po mocowaniu ucha do korpusu¹⁰ (ryc. 2:D). Polewa ma barwę od jasnobrązowej przez pomarańczową do brązowej. Wszystkie egzemplarze z tej grupy mają na powierzchni bruzdy po toczeniu. Na wszystkich zaobserwowano też małe otwory w górnej partii ucha (ryc. 2:A–C) — być może pozostałość po jakiejś formie zamknięcia butelek.

⁷ Tamże, s. 100.

⁸ R. Kozłowska, A. Nowakowski, op. cit., s. 136.

⁹ B. Brinkmann, op. cit., s. 102.

¹⁰ Tamże, s. 99.

Ryc. 1. Typy butelek kamionkowych znalezionych na terenie Apteki Królewskiej w Warszawie.
Fot. R. Sofuł, rys. U. Skwara-Nieckuła i G. Zborowska

Fig. 1. Types of stoneware bottles found in the Royal Pharmacy in Warsaw.
Photo by R. Sofuł, drawing by U. Skwara-Nieckuła and G. Zborowska

Ryc. 2. Butelki po wodzie selterskiej znalezione na terenie Apteki Królewskiej w Warszawie.
Fot. E. Więcek

Fig. 2. Bottles used for Selters waters found in the Royal Pharmacy in Warsaw. Photo by E. Więcek

Na korpusie, na wysokości ucha, lecz po przeciwnej stronie naczynia, umieszczono wyciskane sygnatury (średnicy ok. 33 mm), w postaci napisu w otoku „SELTERS” oraz umieszczonych w środku liter „HN” pod koroną. Pod otokiem znajdują się też litery „HS”, a poniżej liczby, np. 18, 69 (ryc. 3). Na kilku egzemplarzach zaobserwowano pozostałości kobaltowej farby otaczającej stempel. Nie na wszystkich butelkach zachowała się pełna sygnatura. Zazwyczaj brakuje jej partii dolnej z liczbami i inicjałami. Liczby znajdujące się pod otokiem są identyfikatorem garncarza, litery natomiast informują o miejscu produkcji. Sygnatura „HS” wskazuje na miejscowość Hillscheid w Westerwaldzie¹¹. Według U. Wielanda naczynia te produkowano w latach od 1806 do około 1836¹². Dolną cezurę stanowi tu rok powstania Księstwa

¹¹ I. Wojciechowska, *Aqua fons vitae... — o nowożytnych pojemnikach do wody mineralnej ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie*, „Stargardia”, t. IX, 2014, s. 178–179.

¹² U. Wielandt, *Mineralwasserkrieger aus Selters*, „Der Mineralbrunnen”, 10, 1980, s. 290–291.

Ryc. 3. Sygnatury na butelkach po wodach selterskich, znalezionych na terenie Apteki Królewskiej w Warszawie. Fot. E. Więcek

Fig. 3. Signatures on bottles used for Selters waters found in the Royal Pharmacy in Warsaw. Photo by E. Więcek

Nassau, którego monogram umieszczono — „HN”, czyli Herzogtum Nassau. Są to butelki typu D według B. Brinkmanna¹³.

Trzy z nich (nr inw. 282, 180, 182/MHW/Dz.A./ZW) zostały znalezione w murowanej latrynie (oznaczonej jako II), w drugiej warstwie zasypiska, jedną (nr inw. 662/MHW/Dz.A./ZW) pozyskano z zasypiska pomieszczenia 8.

Kolejną, czwartą grupę, tworzą dwie butelki (nr inw. 181 i 230/MHW/Dz.A./ZW), wysokości niecałe 300 mm, również o kształcie cylindrycznym, zwiężające się łagodnie w części górnej, przechodząc w lejkowatą szyjkę z szerokim wylewem i wałkiem przy załomie (ryc. 1: 10). Zachowały się na nich ślady po toczeniu w postaci bruzd. Dna są lekko wklęsłe, ze śladami odcinania. Na uchu widoczny jest charakterystyczny grzbiet (ryc. 4:A–B). Podobne grzbiety wykonywano na uchach kufli, aby ułatwić zamocowanie do nich cynowej pokrywki. Według B. Brinkmanna, na wczesnych formach butelek cylindrycznych element ten prawdopodobnie stanowił efekt nawyku garncarzy, którzy formowali go na tych wyrobach przeszedłszy z pro-

¹³ B. Brinkmann, op. cit., s. 99.

Ryc. 4. Butelki po wodzie z Biliny znalezione na terenie Apteki Królewskiej w Warszawie.
Fot. E. Więcek

Fig. 4. Bottles used for Bilina waters found in the Royal Pharmacy in Warsaw.
Photo by E. Więcek

dukcji dzbanów i kufli¹⁴. W miejscu mocowania dolnej części ucha widoczny jest odcisk palca garncarza (ryc. 4: B). Polewa ma barwę brązową oraz szaro-brązową. Na korpusie, na wysokości ucha, lecz po przeciwnej stronie, widnieje wyciskana sygnatura (średnica 24–36 mm) w postaci napisu w otoku „BILINER SAUERBRUNN”, w środku zaś monogram „FvL”, tzn. Fürstlich von Lobkowitz (ryc. 5). W XIX w. w tych naczyniach przewożono wodę mineralną z Biliny. Centralnie umieszczone litery FvL oznaczają księcia Franciszka Józefa Lobkowitza, właściciela tej miejscowości¹⁵. Butelki te znaleziono w pomieszczeniu 2 piwnicy oraz (podobnie jak butelki z pierwszej grupy) na spągu zasypiska oraz stropie warstwy spalenizny. Można je zaklasyfikować do typu D, datowanego na koniec XVIII wieku i pierwszą ćwierć wieku XIX.

Za *terminus post quem* powstania tych wyrobów należy przyjąć lata siedemdziesiąte XVIII w., gdy fabryka butelek Lobkowitza rozpoczęła działalność. Już około roku 1778 eksport tej wytwórni wynosił rocznie 2689 butelek¹⁶. *Terminus ante quem* (co dotyczy również pozostałych znalezisk) stanowi rok 1818, gdy rozpoczęto rozbiórkę Apteki Królewskiej.

Poza omówionymi już wyrobami, interesująca jest fragmentarycznie zachowana butelka kamionkowa (nr inw. 70/MHW/PZ.) znaleziona w latrynie II (2 warstwa zasypiskowa), przypuszczalnie typu D według B. Brinkmanna (nie zachował się ani jej wylew, ani dno). Na ułamku korpusu butelki widnieją wyciskane znaki, z których większość być może stanowiła symbole alchemiczne (ryc. 6). Jedyne znak „N” nie występuje wśród znanych mi takich zapisów. Dwóm górnym znakom (dla ułatwienia opisu przyjąłem, że są to nr 1 i 2) najbliższy jest zapis w rękopiśmiennym Manuale aptecznym z roku 1660¹⁷. W dziele tym symbol zbliżony do nr 1 opisany jest jako *Sal Gemmae*. To zapewne synonim wyrażenia „sól kamienna”, w ten sposób znak ten opisano bowiem w *Farmakopei Thomana Fullera z 1737 r.*¹⁸, gdzie podano: *Steinsalss oder Sal gemmae*. Określenie *sal gemmae* bywało również traktowane na równi z terminem *sal commune* — sól zwykła, oraz *sal culinarius* — sól kuchenna¹⁹. Sam znak nr 2 na omawianej butelce można też interpretować jako symbol cynobru²⁰. Cynober jest źródłem rtęci w postaci siarczku, względnie ołowiu bądź związków ołowiu²¹. Prawdopodobnie zatem w naczyniu opatrzonym takimi symbolami przechowywano sól kamienną, która — z uwagi na formę pojemnika — najprawdopodobniej miała postać roztworu wodnego. Na obecnym etapie badań nie było możliwe określenie receptury preparatu znajdującego się pierwotnie w tej butelce.

Ryc. 5. Rekonstrukcja sygnatury na podstawie znalezisk butelek po wodzie bilińskiej na terenie Apteki Królewskiej w Warszawie. Rys. U. Skwara-Nieckuła

Fig. 5. Signatures reconstructed from bottles used for Bilina waters found in the Royal Pharmacy in Warsaw.

Drawn by U. Skwara-Nieckuła

¹⁴ Tamże.

¹⁵ U. Wielandt, *Bilin — Zum historischen Mineralwasserversand in Tonflaschen*, „Der Mineralbrunnen”, 4, 1993.

¹⁶ M. Vyšoklíd, *Péče o zdraví v pozdním novověku v obraze archeologických pramenů. Nálezy kameninových lahví na minerální vodu*, „Archeologie ve středních Čechách”, t. 18, 2014, s. 433.

¹⁷ S. Proń, *Musaeum Poloniae Pharmaceuticum Seu Artis Pharmaceuticae Experimentalis Spectrum. Rzecz o muzealnictwie historycznym aptekarstwa w Polsce*, Warszawa 1967, s. 99, ryc. 40.

¹⁸ Tamże, s. 101, ryc. 43.

¹⁹ J.R. Coxe, *The Philadelphia Medical Dictionary*, Philadelphia 1817, hasło: SAL, nlb.

²⁰ S. Proń, op. cit., s. 104.

²¹ Tamże, s. 99.

Ryc. 6. Symbole alchemiczne na fragmencie butli kamionkowej. Fot. E. Więcek

Fig. 6. Alchemic symbols on a fragment of a stoneware bottle. Photo by E. Więcek

Większość badanych butelek miała związek ze spożyciem wód mineralnych na terenie Warszawy na przełomie XVIII i XIX wieku. Importowano je zarówno z terenu Westerwaldu, gdzie znajdowały się ujęcia wody selterskiej oraz pracownia ceramiczna w Hillscheid, jak i z terenu dzisiejszych Czech, skąd pochodzi woda bilińska.

Handel niektórymi wodami leczniczymi rozwijał się od czasów wojny trzydziestoletniej²². Jednak dopiero w XVIII wieku zasoby źródeł zaczęto wykorzystywać na znacznie większą skalę w celach komercyjnych, między innymi rozprowadzając je w formie butelkowanej. Miało to związek przede wszystkim z rozwojem badań chemicznych nad właściwościami wód źródłanych i wykazywaniem ich walorów leczniczych. Polecano ją zarówno do kuracji kąpielowych, jak i do spożywania²³. Niebagatelne znaczenie miało też udoskonalenie produkcji opakowań odpowiednich do przewozu wód. Twarde i odporne butelki kamionkowe, najpierw wykonywane ręcznie, następnie wyciskane w prasach²⁴, znakomicie nadawały się do tego celu²⁵.

Problemem najdogodniejszego transportu wód mineralnych zajął się w swoim dziele już pod koniec XVI wieku Jacob Theodor Tabernaemontanus²⁶, który doszedł do wniosku, że właśnie butelki kamionkowe są do tego najwłaściwsze²⁷. Napemnione zatykano korkiem bądź woskową lub smołowaną pokrywką ze skóry²⁸.

Odkryte w Aptece Królewskiej butelki dostarczają informacji o dwóch rodzajach wód dostarczanych na warszawski rynek w okresie późnonowożytnym — selterskiej oraz bilińskiej (ryc. 7). Woda selterska, zwana również selcerską, m.in. przez księdza Krzysztofa Kluka zaliczona została do kwaśnic ługowych: „*Acidula alcalina*, mają w sobie znaczną ługowatość albo zawsze trwałą, albo mniej więcej się umniejszającą. Jedne nie są niczym pomieszane, iak

²² A. Kowalczyk, *Jakie wody mineralne w XVIII i XIX w. pijali mieszkańcy Ostrowa Tumskiego w Poznaniu*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski”, t. 7, 2012, s. 142.

²³ Tamże, s. 141.

²⁴ Pierwsza prasa, tzw. Kruga, powstała ok. 1879 r., B. Brinkmann, op. cit., s. 100.

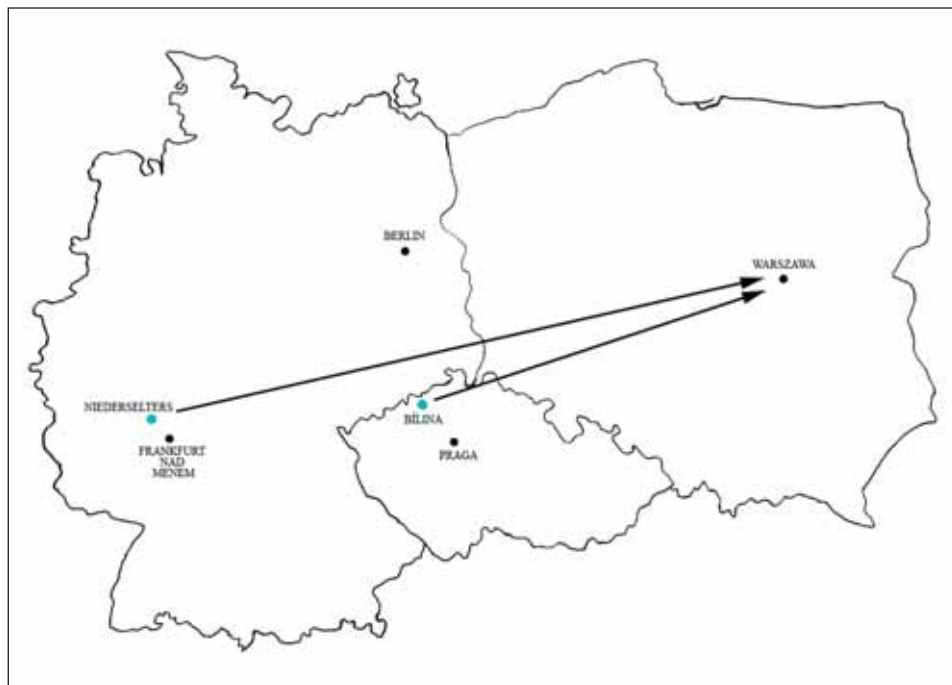
²⁵ U. Wieland, *Mineralwasserkrüge aus Selters...*, s. 286.

²⁶ Było to pierwsze dzieło poświęcone niemieckim źródłom, wydane w 1593 r. we Frankfurcie nad Menem, por. J.T. Tabernaemontanus, *Neuw Wasserschatz*, Franckfurt am Mayn 1593.

²⁷ B. Brinkmann, op. cit., s. 96.

²⁸ Tamże, s. 97.

²⁹ Por. K. Kluk, *Rzeczy kopalnych osobliwie zdlatniejszych szukanie, poznanie i zażycie*, t. I, Warszawa 1781, s. 94–95.

Ryc. 7. Pochodzenie wód mineralnych dostępnych w Aptece Królewskiej w Warszawie na przełomie XVIII i XIX wieku. Oprac. E. Więcek

Fig. 7. The origin of the mineral waters available in the Royal Pharmacy in Warsaw at the turn of the 19th c. Compiled by E. Więcek

Wody Zelcerskie²⁹. Geneza pozyskiwania wód zdrowotnych z Selters sięga ponoć starożytności, a nazwa miejscowości pochodzi od dwóch starogermańskich członów: *Salt* = sól oraz *ris* = wzbijać się, co miało oznaczać bulgoczące źródła³⁰. Miejsce o nazwie Saltrissa ewoluowało z czasem do dwóch odrębnych ośrodków — Niederselters oraz Oberselters.

Co do wód z Biliny (niem. Bilin) w Kronice Václava Hájka z Liban wspomniano, że w czasach Przemysławidów mieszkańcy Biliny pozyskiwali sól przez odparowanie wody z lokalnego źródła. Są to wody alkalizujące, z wysokim stężeniem składników mineralnych w jednym litrze (aż 7 g), w szczególności sodu, potasu, wapnia, magnezu i żelaza³¹. Nowożytnie dzieje tego miejsca wiążą się z dr Sparmannem, który uruchomił w roku 1733 źródło, którego zasoby opatrzone znakiem towarowym Sauerbrunnen z Biliny³². Sprężyną handlu i sławy tych wód byli właściciele — ród Lobkowitzów. Do sławy tego uzdrowiska przyczynili się również naukowcy — ojciec i syn Reuss³³. W 1781 r. Lobkowitzowie założyli własną fabrykę butelek³⁴. Według danych o imporcie w XVIII wieku, ze źródeł bilińskich wysyłano rocznie 42 000 butelek wody³⁵.

³⁰ U. Wieland, *Mineralwasserkrüge aus Selters...*, s. 286.

³¹ http://www.rozhlas.cz/sever/severoceskeznacky/_zprava/852654?print=1 (dostęp 10.08.2016 r.).

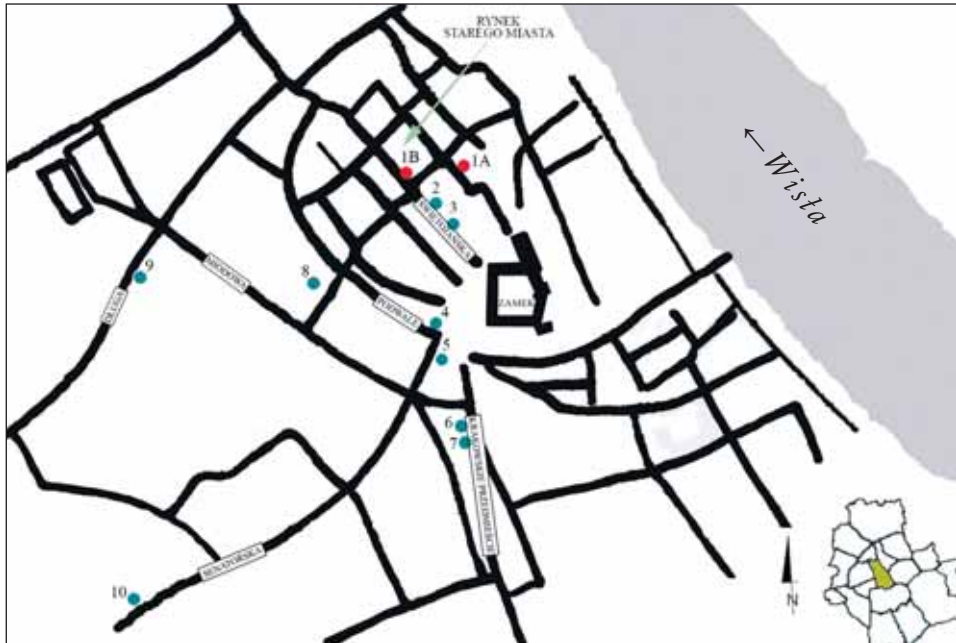
³² J. Löschner, *Der Sauerbrunnen zu Bilin in Böhmen*, Praga 1859, s. 1.

³³ Tamże.

³⁴ M. Vyšohlíd, op. cit., s. 433.

³⁵ Tamże.

Ryc. 8. Mapa punktów dystrybucji wód mineralnych w Warszawie w najbliższym otoczeniu

dawnej lokalizacji Apteki Królewskiej (plac Zamkowy), na przełomie XVIII i XIX w.
Oprac. E. Więcek: 1A — prawdopodobna lokalizacja przeniesionej Apteki Królewskiej;

1B — apteka Gudeyta; 2 — „Gąsiorek” — skład wód mineralnych w domu Głębockiego;
3 — sklep Gordona; 4 — Apteka Elsnera; 5 — Skład S.C. Schlenkera; 6 — Skład C. Hergela
w domu Borkowskiego; 7 — Skład korzeni „pod znakiem murzynka”, wdowy po „PUNTNER
I SZMIT”; 8 — Skład wody mineralnej Monfreuille; 9 — Skład Mathiasa Bernarda Gordona;
10 — Wody mineralne dr Teodora Heinricha

Fig. 8. The distribution of mineral waters in Warsaw in the vicinity of the former site of the Royal Pharmacy at the turn of the 19th c. Compiled by E. Więcek: 1A — the likely location of the transferred Royal Pharmacy; 1B — Gudeyt’s pharmacy; 2 — „Gąsiorek” — storehouse of mineral waters in Głębocki’s house; 3 — Gordon’s shop; 4 — Elsner’s Pharmacy; 5 — Storehouse of S.C. Schlenker; 6 — Storehouse of C. Hergel in Borkowski’s house; 7 — Storehouse of roots „under the sign of a black man”, widow of „PUNTNER AND SZMIT”; 8 — Storehouse of mineral water Monfreuille; 9 — Storehouse of Mathias Bernard Gordon; 10 — Mineral water by Dr. Teodor Heinrich

Dystrybucją wód źródłanych w Warszawie parały się początkowo apteki. Przynajmniej od końca XVIII stulecia powstawały wyspecjalizowane składy tych towarów lub też rozprawdza-
no je, rozszerzając działalność już istniejących magazynów. Na podstawie ogłoszeń zamiesz-
czanych w prasie warszawskiej³⁶ opracowałam mapę punktów dystrybucji wód na przełomie
XVIII i XIX wieku, znajdujących się w najbliższym otoczeniu budynku Apteki Królewskiej na
placu Zamkowym (ryc. 8). Np. w „Gazecie Warszawskiej” z 1819 r. ukazało się ogłoszenie Jana

³⁶ Np.: „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” (dalej cyt.: „GKWiZ”), red. W. Pękalski, F.S. Dmochowski, 1800, nr 46, s. 550; 1808, nr 39, s. 506; 1816, nr 46, s. 1078; 1819, nr 47, s. 921; 1819, nr 49, s. 956; 1820, nr 102, s. 1582; „Gazeta Warszawska” (dalej cyt.: „Gaz. Warsz.”), red. A. Lesznowski, 1815, nr 35, s. 621; 1819, nr 2, s. 40; 1821, nr 119, s. 1724; „Orzeł Biały” (dalej cyt.: „OB.”), wyd. B. Kiciński, T. Morawski, 1820, nr 2, s. 31.

Gajewskiego, prowadzącego w tym czasie Aptekę Królewską (a także Aptekę Gudeyta przy Rynku Starego Miasta), obwieszczaające jej przeniesienie do budynku pojezuickiego, przy ulicy Jezuickiej w Warszawie³⁷.

Powstawały też pijalnie. Nie były to wyspecjalizowane punkty, a raczej dodatkowa usługa przy okazji innej działalności gospodarczej. Np. wdowa po Gordonie, który posiadał kilka składów wód mineralnych w Warszawie, weszła w spółkę z cukiernikiem z Ogrodu Krasińskich i w bufecie jego cukierni „[...] co dzień zrana od godziny 5tej do godziny 9tej przy pogodnym czasie można będzie dostać następujących wód, z potrzebnymi naczyniami do picia, iako to: wodę selcerską, gorzką zwaną seidichicer bitterwasser, pirmontską, kudowską, oberzaltzbrunn, egierską w butelkach i bańkach, marienbader, kreutzbrun, zbawienne źródło przed kilku laty dopiero odkryte [...]”³⁸.

Dostępne dane pozwalają przypuszczać, że odbiorcami wód mineralnych byli zamożni i ewentualnie średniozamożni mieszkańcy miasta. W pierwszej ćwierci XIX wieku za nieco ponad 1 litr wody selcerskiej (5 kwatek) trzeba było zapłacić ok. 2,15 złotego polskiego³⁹. Za tę kwotę można było kupić około 28 litrów piwa marcowego (16 kwatek), 8 kg dobrego mięsa wołowego, cielęcego lub wieprzowego (około 20 funtów) oraz prawie 1 kg dobrego mydła „taflowego” lub świec „ciągnionych” (około 2,5 funta)⁴⁰.

Zbiór późnonowożytnych butelek kamionkowych znalezionych na terenie Apteki Królewskiej pozwolił zasygnalizować problem importu wód mineralnych na teren Warszawy na przełomie XVIII i XIX wieku. Kolejne opracowania materiałów z badań wykopaliskowych w stolicy pozwolą na szersze spojrzenie na to niezwykle interesujące zagadnienie.

Adres Autorki:
mgr Ewelina Więcek
Dział Archeologiczny Muzeum Warszawy
ul. Dzielna 7
01-154 Warszawa
artlivre.ewiecek@gmail.com

Stoneware bottles found in the Royal Pharmacy in Warsaw

The article discusses the set of stoneware bottles found during the archaeological and architectural research conducted at the turn of the 1980s at Plac Zamkowy (the Castle Square) in Warsaw. The works revealed remains of buildings in the Square, including the basement of the Royal Pharmacy. About 5000 movable artefacts were excavated, including 135 fragments of stoneware bottles and 20 intact or almost intact bottles.

The article classifies those finds into four groups differing in morphological characteristics and then links them with the types proposed by B. Brinkmann. The bottles classified in the first two groups (especially in group 1) are large, of a bulbous, slightly egg-like shape, with lightly

³⁷ „Gaz. Warsz.”, 1819, nr 2, s. 40.

³⁸ Por. „GKWiz”, 1819, nr 43, s. 824.

³⁹ „GKWiz”, 1818, nr 55; 1819, nr 17; 1819, nr 18; 1819, nr 20; 1819, nr 24; 1819, nr 26; 1820, nr 102; „Gaz. Warsz.”, 1815, nr 35; „OB”, 1820, nr 2.

⁴⁰ „GKWiz”, 1819, nr 47, s. 921; „Gaz. Warsz.”, 1815, nr 35, s. 622. Miary i wagi przeliczone na podstawie I. Ichnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, t. I, Warszawa 1967, s. 42, 52.

accentuated sides. Group 1 is characterized with thick necks threaded on the inside; matching stoneware stoppers were also found in the Pharmacy. Both groups 1 and 2 were classified as belonging to Brinkmann's type J.

The other two groups correspond to Brinkmann's type D. Some were used for waters from Selters, others for waters from the Czech town of Bílina. In the analyzed set there was a fragment of a bottle with imprinted signs which can be considered alchemic symbols. The vessel may have been used for storing salt, considering its shape — probably in the form of a solution.

Most of the analyzed artefacts were connected with the consumption of mineral waters in Warsaw at the turn of the 19th c. The finds confirm that two types were supplied to Warsaw at that time: the Selters water from Westerwald and the water from Bílina (now in the Czech Republic). Mineral waters were distributed in Warsaw by pharmacies, and at least from the end of the 18th c. by specialized ones, newly established or extending their offers. The bottles found in the Royal Pharmacy contribute interesting data on the imports of mineral waters to Warsaw at the turn of the 19th c.

Translated by
Izabela Szymańska

Słowa kluczowe: Apteka Królewska w Warszawie, plac Zamkowy, butelki kamionkowe, wody mineralne w XVIII–XIX wieku, historia farmacji

Key words: Royal Pharmacy in Warsaw, Castle Square, stoneware bottles, mineral waters in 18th–19th century, history of pharmacy